

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بخش زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی گرایش
ادبیات محض

غم در آثار مولانا

استاد راهنما :

دکتر احمد امیری خراسانی

استاد مشاور :

دکتر عنایت الله شریف پور

مؤلف :

مهرانگیز قادر

خردادماه ۱۳۹۰



Shahid Bahonar University of Kerman
Faculty of literature and humanities persian
Department of literature

Cistress in moulavis's contents

Supervisor :

Dr.Ahmad Amiri Khorasani

Advisor :

Dr.Enayat Allah Sarifpour

Prepared by :

Mehrangiz Ghader

**A Thesis Submitted as a Partial Fulfillment of the Requirements for the
Degree of Master of science in comparative Persian (M. Sc.)**

July 2011

تقدیم به:

همسر مهربان و فرزندان عزیزم، که با صبر و تحمل زیاد در این چند سال یار و یاورم بودند.

تَشکّر و قدردانی:

اکنون که بایاری و لطف پروردگار یگانه، نگارش و تدوین پایان نامه به اتمام رسیده است، بر خود واجب می دانم مراتب سپاس خویش را به سرورانی تقدیم نمایم که ارائه پایان نامه حاضر مرهون مساعدتهای بی شائبه آنان بوده است. بدین وسیله از استاد گرامی جناب آقای دکتر احمد امیری خراسانی که بزرگوارانه و دلسوزانه با نظرات ارزشمند و کمکهای بی دریغ خویش راه گشای انجام تحقیق شدند، کمال تشکر را دارم. همچنین سپاسگزاری می کنم از استاد مشاور، جناب آقای دکتر عنایت الله شریف پور که در طول انجام کار همواره راهنمای این جانب بوده اند از درگاه خداوند متعال برای ایشان سلامتی و توفیق روز افزون خواهانم، و همچنین سپاسگزارم از الطاف بی اندازه استادان بزرگوار بخش زبان و ادبیات فارسی، جناب آقای دکتر صرفی، جناب آقای دکتر مدبری، جناب آقای دکتر محسنی نیا، جناب آقای دکتر طالبیان، سرکار خانم دکتر حجازی، سرکار خانم دکتر علیپور و دیگر استادان محترم که همیشه از محضرشان کسب علم و دانش کرده ام و نیز سرکار خانم احمدی که همیشه چون خواهری مهربان راهنمای اینجانب بوده اند و خانواده صبور و فداکاری که با یاری خود موجبات تشویق اینجانب را فراهم کردند.

چکیده :

غم از جمله واژگانی است که در آثار مولانا به فراوانی به کار رفته است و کاربردهای گوناگونی دارد، به همین علت؛ در این پژوهش سعی بر این است که غم را از دیدگاه مولانا بررسی کنیم، هر چند در نگاه اول امر کمی غریب می نماید، چون اکثر افراد، مولانا را شاعر شور و شادی می دانند و فکر می کنند چنین مقوله ای در آثار این عارف، جایی ندارد، پس سعی شده با بررسی و توجه به آثاری که در مورد مولانا و آثار او به رشته تحریر درآمده و به خصوص آثار خود مولوی این موضوع به اثبات برسد که غم در جهان بینی مولانا جایگاه خاصی داشته برای بررسی موضوع کتابهای زیادی مطالعه شد و در انتها پایان نامه ای شد با چهار فصل و یک چکیده و مقدمه که در ابتدا قرار داشت؛ در فصل اول سعی شده کلیاتی در مورد موضوع توضیح داده شود، در فصل دوم، آراء و نظرات قرآن و بزرگان دین و اخلاق و عرفان مورد بررسی قرار گرفته، فصل سوم اختصاص یافته به نظرات خود مولانا و عقیده او، مولوی غم را دو نوع می داند، نوعی را می پسندد و نوع دیگر را رد می کند، به همین علت، هر کدام را به انواعی تقسیم کرده ایم تا هم مطلب کاملتر و بهتر شود و هم دست یابی به هر کدام از آنها آسانتر باشد و سرانجام، در فصل چهارم، با توجه به مطالب گفته شده چنین نتیجه می گیریم که غم در آثار مولانا، انواعی دارد که این عارف بزرگ تعدادی از آنها را ستوده و برخی را نفی کرده و دیگران را نیز به دوری از آنها سفارش کرده است.

فهرست مطالب:

فصل اول (تعریف و تشریح موضوع)

- ۱-۱- شرح مسأله..... ۲
- ۲-۱- اهمیت موضوع..... ۲
- ۳-۱- پیشینه تحقیق..... ۲
- ۴-۱- پرسشهای اصلی تحقیق..... ۳
- ۵-۱- فرضیه های تحقیق..... ۳
- ۶-۱- روش تحقیق..... ۳
- ۷-۱- اهداف تحقیق..... ۳
- ۸-۱- ضرورت تحقیق..... ۴

فصل دوم (تعاریف و کلیات)..... ۵

- ۱-۲- غم در لغت..... ۶
- ۱-۱-۲- غم در اصطلاح عرفانی..... ۷

- ۸.....۲-۲-۲-غم در قرآن.....
- ۹.....۱-۲-۲-غم دنیا.....
- ۱۰.....۲-۲-۲-غم پیامبران.....
- ۱۲.....۳-۲-۲-غم اهل ایمان.....
- ۱۳.....۴-۲-۲-غم دوستان خدا.....
- ۱۳.....۵-۲-۲-غم تقوا پیشگان.....
- ۱۳.....۶-۲-۲-کسانی که مال خود را انفاق می کنند.....
- ۱۴.....۷-۲-۲-کسانی که نماز به پا می دارند و زکات می دهند.....
- ۱۴.....۸-۲-۲-کسانی که تسلیم خداوندند.....
- ۱۴.....۹-۲-۲-کسانی که از پیامبران پیروی می کنند.....
- ۱۴.....۱۰-۲-۲-کسانی که بر گفته و ایمان خود پایدار.....
- ۱۵.....۱۱-۲-۲-غم مسلمانان.....
- ۱۵.....۱۲-۲-۲-غم کافران.....
- ۱۶.....۳-۲-۲-غم در احادیث.....
- ۱۹.....۱-۳-۲-غم دنیا.....
- ۲۳.....۲-۳-۲-غم آخرت.....
- ۲۳.....الف- سرمایه داران.....

ب- زراندوزان..... ۲۴

۳-۳-۲- غم پرهیزکاران..... ۲۴

۴-۳-۲- غم مؤمنان..... ۲۵

۵-۳-۲- ارزش اشک و گریه (در احادیث)..... ۲۶

۶-۳-۲- علت غم و اندوه..... ۲۸

۷-۳-۲- بر طرف کردن غم و اندوه..... ۲۹

۴-۲- غم در علم اخلاق..... ۳۰

۵-۲- غم در عرفان..... ۳۷

فصل سوم (غم در آثار مولانا)..... ۴۹

۱-۳- غم و مولوی..... ۵۰

۲-۳- غمهای ممدوح..... ۵۱

۱-۲-۳- غم الهی..... ۵۱

۲-۲-۳- غم روحانی..... ۵۵

۳-۲-۳- غم عارفان..... ۵۹

۴-۲-۳- غم عاشقان..... ۶۸

۵-۲-۳- غم مقدمه رحمت..... ۷۷

۶-۲-۳- غم کربلا..... ۷۹

- ۸۰.....۷-۲-۳-غم مقدمه شادی.....
- ۸۵.....۸-۲-۳-شادی مقدمه غم.....
- ۸۶.....۹-۲-۳-غم هجران.....
- ۸۸.....۱۰-۲-۳-غم برآمده از درون خویش.....
- ۸۸.....۱۱-۲-۳-غم دل.....
- ۹۰.....۱۲-۲-۳-غم جان.....
- ۹۰.....۱۳-۲-۳-غم مقدمه توبه.....
- ۹۱.....۱۴-۲-۳-غم دوست و یار.....
- ۹۱.....۳-۳-ارزش گریه (از دیدگاه مولانا).....
- ۱۰۱.....۳-۴-انواع گریه.....
- ۱۰۵.....۳-۴-۱-گریه مقدمه رحمت.....
- ۱۰۵.....۳-۴-۲-گریه مقدمه شادی.....
- ۱۰۶.....۳-۴-۳-گریه دردمند.....
- ۱۰۶.....۳-۴-۴-گریه برای توجه و یاری خواستن از حق.....
- ۱۰۷.....۳-۴-۵-گریه باصدق.....
- ۱۰۸.....۳-۵-غمهای مذموم.....
- ۱۰۹.....۳-۵-۱-غم دنیا.....

۱۱۵,.....۳-۵-۲-غم نفس اماره.....

۱۱۵,.....۳-۵-۳-غم نتیجه عمل.....

۱۱۶.....۳-۵-۴-غم نتیجه تکبر.....

۱۱۷.....۳-۵-۵-غم گذشته.....

۱۱۷.....۳-۵-۶-غمی که باعث آن حسد است.....

۱۱۸.....۳-۵-۷-غم و شیطان.....

۱۱۹.....۳-۶-تشبیه غم به میهمان.....

۱۲۱.....**فصل چهارم (نتیجه گیری)**.....

۱۲۲.....۴-۱-نتیجه گیری.....

۱۲۴.....۴-۲-منابع.....

مقدمه :

عذار افروز مه رویان افلاک

به نام نقش بند صفحه خاک

سرزمین ایران، از دیر باز مهد تفکرات عرفانی و تأملات اشراقی بوده است از این رو در طی قرون و اعصار، نام آورانی بیشمار در عرصه عرفان و تصوف، در دامن خود پرورش داده است. یکی از بزرگان نام آور، مولا نا جلال الدین محمد بلخی مشهور به مولای روم و مولوی است، او که به حق، آثارش همچون دریای ژرفی است که در آن می توان غواصی کرد و انواع و اقسام دُر و مرواریدهای معنوی از

آن بیرون آورد، دریایی که گهرهایش پایانی ندارد حتی اگر هزارها غواص، هزاران بار درون آن فرو روند؛ به همین علت، هر چه در مثنوی جستجو و تحقیق انجام شود؛ باز جایی برای کاوشهای جدید و رسیدن به مطالبی ناب وجود دارد.

پژوهشی که اینک از نظر خوانندگان ارجمند می گذرد مجموعه ایست از تحقیق و جستجو در آثار این شاعر پر آوازه قرن هفتم، در خصوص غم، تا مشخص شود که مولوی فقط شاعرشادی و سماع نبوده بلکه وجود او آنقدر لبریز از عشق و معنویت بود که هر چیزی را به جای خود نیکو و زیبا می دیده، حتی غم را. سالهاست که به همت بزرگانی، پژوهش و تحقیق در زمینه آثار مولوی نه تنها در کشور ما بلکه در کشورهای دیگر به صورت علمی و در سطح بالا انجام می شود، اما اثری که فقط به موضوع غم پرداخته باشد، منتشر نشده.

اینجانب نیز به علت علاقه بسیار زیادی که به این شاعر عارف و آثارش و همچنین مسائل عرفانی داشته ام، به پیشنهاد استادان بزرگوار، پایان نامه تحصیلی خود را در موضوعی انتخاب کردم که هم دربر گیرنده عرفان باشد و هم جستجویی باشد در آثار مولانا، تا شاید با بهره گیری از راه روشنی که استاد راهنمای بزرگوار و ارجمند و زحمتکش، جناب آقای دکتر احمد امیری خراسانی در مقابل راهم قرار داده اند بتوانم در آینده گامهای بلند تری بردارم.

در پایان نامه حاضر، علاوه بر استخراج انواع غم از آثار مولانا، سعی شده غم در قرآن و احادیث و همچنین غم در عرفان و اخلاق نیز مورد بررسی قرار گیرد که برای انجام این کار، علاوه بر آثار مولوی، از کتابهایی همچون نهج البلاغه و صحیفه سجّادیه و اصول کافی

استفاده شده تا هم حق مطلب ادا شود و هم مهر تأییدی باشد بر سخنان مولانا.

علاوه بر این آثار، چند نسخه از کتابهای اخلاقی و عرفانی مورد بررسی قرار گرفت تا مشخص شود که نظر این بزرگان در مورد غم چیست؟ با بررسی کتابهای روانشناسی مشخص شد که این علم هم به موضوع غم پرداخته و به آن توجه داشته و پژوهشگران این علم، غم را یک حالت روانی می دانند که بر اثر تطابق نداشتن انتظار فرد با موقعیت و شرایط بوجود می آید. پس از جستجو در این کتابها به بررسی آثار مولانا پرداختم، در این خصوص، کتابهای زیادی را از نظر گذراندم، پس از این کاوش، در مجالس

سبعه مطلبی در مورد غم - که در خور نوشتن باشد- یافت نشد، در فیه ما فیه چند بند بود که هر کدام به مناسبت ذکر شده اند، به همین علت بیشتر کار بر روی مثنوی و دیوان شمس انجام شده که بحث غم در آنها زیاد به میان آمده. علاوه بر آثار مولانا، سعی شده از نرم افزار دُرچ نیز استفاده شود که این نرم افزار، کمک بزرگی بوده در پیشبرد هدف و آسان شدن کار. اما باید اعتراف کرد که به علت حجم زیاد و معانی بلند و عرفانی آثار مولانا در مقطع زمانی اندک و محدود، آنچنان که باید و شاید حق مطلب ادا نشده و این پژوهش دارای کاستی زیادی است.

همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس که دراز است ره مقصد و، من نو سفرم

امیدوارم با راهنمایی و دلگرمی بیشتر استادان بزرگوار و ارجمند و با توجه به علاقه وافری که به مولوی و عرفان دارم؛ این کار به عنوان تجربه ای کوچک، آغازی باشد برای راهی بی انتها و انجام کارهایی بزرگتر، بهتر و پخته تر تا شاید بتوانم چون ذره ای ناچیز، سهمی داشته باشم در اشاعه فرهنگ ایرانی و عرفانی و همچون سربازی، پاسدار زبان و ادبیات فارسی.

فصل اوّل

کلیات مسایل تحقیق

۱-۱- شرح مسئله:

بطور کلی انسان در طول زندگی هر چند که کوتاه باشد، بارها دچار غم و شادی خواهد شد و بطور مکرر این دو حالت روانی را تجربه خواهد کرد. حتی زمانی که کودکی بیش نبوده، باز هم با از دست دادن آنچه دوست می داشته، دچار غم می شد، اما هر بار که با غم روبه رو می شود، گذشت زمان آن را می پوشاند و محو می کند، اما این غم، از ابعاد گوناگون و دیدگاههای مختلف، قابل بررسی و تأمل است.

غم که از لحاظ لغوی مترادف غصه، اندوه و حزن آورده شده و آن را متضاد شادی دانسته اند، حالتی است که انسان با از دست دادن مطلوبی و یا نرسیدن به آنچه که محبوب و دلخواهش است؛ به آن دچار می شود اما در عرفان و مخصوصاً عرفان اسلامی، غم مساوی و معادل با شادی و حتی شادی وصف ناپذیر می باشد و منظور از غم یک رهایی درونی، تخلیه کامل ذهنی و احساس سرخوشی و سرزندگی و پرواز روحانی است، چون غم هجران معشوق و دوری یار، غمی که مقدمه شادی است، و غم رسیدن به محبوب و یار که زیبا ترین و باشکوه ترین شادمانیهاست و لذتی وصف ناپذیر دارد، به همین علت، این غم چه از نظر اسلام و چه از نظر عرفا پسندیده و ممدوح است، اما آن گاه که غم، غم مادی و دنیایی شود، ارزش خود را از دست می دهد و مورد نکوهش قرار می گیرد، چون در آن وقت همین غم از بین برنده ستونهای زندگی و نابود کننده چیزهایی است که می توانستند وسیله ترقی و پیشرفت باشند پس این غم، مذموم و ناپسند است چه از نظر شرع مقدس اسلام و چه از نظر عرفا که باید از آن دوری کرد.

۱-۲- اهمیت موضوع:

اهمیت موضوع آنجاست که نکته ای از هزاران نکته نهفته در آثار مولوی این شاعر بزرگ سده هفتم مورد بررسی قرار می گیرد و مشخص می شود که بر خلاف عقیده بعضی که مولانا را تنها شاعر شادی و نشاط می دانند، غم هم در آثار او جایگاهی دارد و با بررسی غم در آثار این شاعر و عارف بزرگ، می توان به انواع غم و ارزش غم از نظر عرفان پی برد و دانست که غم همیشه نکوهیده و بد نیست، بلکه پسندیده و زیباست.

۱-۳- پیشینه تحقیق:

در مورد مولانا و آثار وی، مطالب فراوانی توسط محققان و پژوهشگران نوشته شده است و زندگی شخصی و آثار وی از زوایا و موضوعات مختلف مورد بحث و بررسی قرار گرفته، اما در

مورد غم تا آنجا که بنده تحقیق و مطالعه کرده ام، اثری که به تنهایی و صرفاً در مورد غم و موارد مربوط به آن باشد و مطالبش به این موضوع اختصاص داشته باشد، تاکنون نگاشته نشده است، البته شاید بتوان در کتاب و مقالاتی که در مورد مولوی و آثار او نوشته شده، مطالبی را به صورت پراکنده یافت که به این زمینه پرداخته اند، اما در اکثر موارد، نگاهها به صورت کلی بوده است.

۱-۴- پرسشهای اصلی تحقیق :

- ۱* کاربرد غم در آثار مولانا تا چه اندازه است؟
- ۲* مولانا غم را به چند دسته تقسیم می کند؟
- ۳* آیا ارتباطی بین انواع غم از نظر مولوی با غم های مجاز در شرع مقدّس اسلام وجود دارد؟
- ۴* چه نوع غمهایی از نظر مولانا پسندیده و چه غم هایی ناپسند هستند؟

۱-۵- فرضیه های تحقیق :

- الف- با ارزیابی غم در آثار مولوی، می توان به کاربرد غم در آثارش پی برد.
- ب- شناخت غم در آثار مولوی، می تواند میزان درک بهتر اشعار این شاعر را فراهم کند.
- ج- بررسی غم در آثار مولوی، بینش تازه ای نسبت به غم و انواع آن در درون انسان ایجاد می کند.
- د- در آثار مولانا در سطح گسترده ای، از غم و انواع آن استفاده شده که در جاهایی آن را نکوهش کرده و جاهایی آن را ستوده است.

۱-۶- روش تحقیق :

پایان نامه حاضر، به روش کتابخانه ای به نگارش آمده و چون این تحقیق در یکی از رشته های علوم انسانی یعنی رشته ادبیات فارسی انجام شده و با توجه به اینکه هدف آن شناساندن یکی از ابعاد هنر مولوی یعنی کارکرد غم در آثار اوست و تا به حال کار خاصی در این زمینه صورت نگرفته، باید این نوع تحقیق را تحقیق بنیادی نظری دانست. به این منظور، پس از کتاب شناسی و مطالعه اولیه، انواع غم در آثار مولوی استخراج و طبقه بندی شده و آنها را به روش توصیفی - تحلیلی ارایه داده است.

۱-۷ اهداف تحقیق :

اهداف عمده این پژوهش به قرار زیر است :

۵

- ۱* نگاه کلی به ابعاد غم در آثار مولانا .
- ۲* توجه به جنبه های نمادین غم در آثار مولانا .
- ۳* تطبیق انواع غم با شریعت مقدس اسلام .
- ۴* درک ارتباط موجود بین انواع غم و آثار مولوی و اصلاح جامعه انسانی .

۱-۸- ضرورت تحقیق :

آثار این شاعر بزرگ و برجسته فارسی ، همواره مورد بررسی پژوهشگران بزرگ قرار گرفته است و جنبه های مختلف آن مورد بررسی واقع شده است . اما متأسفانه اکثر این پژوهشگران بصورت کلی با این آثار برخورد کرده اند و بسیاری از نکات و دقایق این آثار فرو گذاشته شده، پس نیاز به یک پژوهش موردی است که نه تنها بسیاری از نکات و دقایق را از هاله ابهام بیرون می آورد، بلکه باعث می شود ریشه بسیاری از عقاید و آداب که در لابه لای این آثار برجسته نهفته است ، آشکار گردد و از طرف دیگر باعث شناخت بیشتر این آثار شود .

فصل دوم

تعاریف و کلیات

۱-۲- غم در لغت:

غم در لغت مترادف با کلمات: غصه، اندوه، حزن، مویه، گریه، زاری و هرآنچه که مربوط به می باشد از قبیل قبض، خوف، دل تنگی، سکر و محو می باشد و در مقابل کلماتی همچون شادی، فرح و خوشحالی بکار می رود. این کلمه در اکثر لغت نامه ها، مورد توجه قرار گرفته که به گوشه ای از آنها اشاره می شود: در فرهنگ نفیسی آمده: «غم (gam) اندوه، حزن و دلگیری، آزردهی و تشویش و پریشانی و محنت آزاری که موجب افسوس گردد و زیان و گزند.» (فرهنگ نفیسی، ذیل غم)

دهخدا در مورد غم چنین توضیح می دهد: «یکی از اعراض ششگانه و همچنین سخت گرم گردیدن روز چندانکه دم گیر شود شدت گرمی آن، سخت شدن گرمای روز، فرو شدن هلال در ابر تیره و تنگ چندانکه دیده نشود. مشبه شدن بر کسی خبر، نا هویدا شدن راه، فرا پوشیدن، خفه کردن، گرفتن نفس.» (لغت نامه دهخدا، ذیل غم)

در عربی هم غم به همین معانی بکار می رود که در فارسی کار برد دارد . چنانکه در المنجد آمده : «الغم : جمع غموم و الغمّه . جمع غُمَم: اندوه ، حزن ، غم ، یومُ غم (روز اندوهناک) کَیْلَه غَمَّ (شب اندوهناک)، الغُمَى و الغَمَاء: اندوه، غم، حزن، بلا ، گرفتاری سخت را گویند.»

(المنجد، ذیل غم)

در فرهنگ مسعودی غم اینچنین آمده : «الغم : ۱- مص . غَمَّ . یغم . ۲- اندوه جمع غموم ۳- یومٌ غَمٌ أولیلة غم : روز یا شب دم گیر و گرم.» (فرهنگ الرائد، ذیل غم)

«غم = الحزن - الغصه - کذا یقال اندوه .

غم آلود = المحزون

نگاه غم آلود = رویه محزونه

داستان غم انگیز: روایه حزینه اودراماتیک، او آهنگ غم انگیز، اغنیه حزینه . .»
(فرهنگ المحيط، ذیل غم)

«عَمَاءُ: آن را پوشانید. او را اندوهگین کرد .

۸

الغَم: اندوه ، غم ، حزن ، بدان جهت که شادی و شکیبایی را می پوشاند جمع غموم.
الغَمَاء: اندوه ، بلا و سختی.

لیلة عَمَاء: شب بی مهتابی ، شبی که هلال آن ناپیدا باشد . .» (المعجم العربی الحدیث، ذیل غم)

2-1-1-غم در اصطلاح عرفانی :

دکتر دانش پژوه در فرهنگ اصطلاحات عرفانی ، غم را بند اهتمام طلب معشوق معنی کرده اند و واژه های مترادف آن را چنین گفته اند :

«غمخوار : صفت رحیمی حق نسبت به سالک .